

Sayı : 16

Sen: 1998

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

İSTANBUL 1998

XIII-XIV. YÜZYILLARDA BATI TÜRKLÜĞÜNDE
ŞEHİRLEŞME EĞİLİMLERİ
YENİ - ŞEHİR'ler

*Tuncer Baykara**

Türk tarihinin sosyal boyutlarının söz konusu edilmemesi, maalesef yaygın bir gerçek olduğundan, kaynaklarda açıkça belirtilen pekçok husus, şimdiye kadar incelenmeden kalmıştır. Mesela XIV. yüzyılda Osman Gazi'nin Kuzey Batı Anadolu'daki Yeni-şehir'i tesis etmesi, hem Osmanlılardaki yerleşik hayatı belirlemesi hem de şehirleşme açısından çok büyük önemi hâiz olmasına rağmen layikiyle değerlendirilmemiştir. Bunda tarihçilerin Osmanlıları ve Türkleri genellikle göçer, göçebe (aslında ise *göçer-evlül*, bk. Hadidi) kabul etmeleri sebebiyle, bunun gibi gerçekler adeta görmezlikten gelinmiştir. Oysa araştırmacıların kaynaklardaki böylesine kayıtlara büyük önem verip bunları değerlendirmeleri ve tarih içindeki yerlerine oturtmaları gerekmektedir. Bu konuda ilerde çok daha ayrıntılı araştırmalar yapılmasına bir başlangıç olması açısından, burada bazı gerçekleri belirtmek istiyoruz.

Osman Gazi'nin Yeni-şehir'i inşa ettirmesi, acaba bir istisna, aykırı bir örnek midir? XIV. yüzyılın ilk yarısındaki bu açık gerçeği, sadece bu yüzyılın değil, hatta önceki ve sonraki yüzyılın benzer olayları ile birlikte tahlil edebiliriz. Ancak bundan sonra, yani biraz değerlendirme yapıldıktan sonra, istisna olup olmadığı söz konusu edilebilir. Biz, Osman Gazi'nin Yeni-şehir'i yapmasının geçici veya istisnai (aykırı) bir eğilim olup olmadığını kısaca araştırmak istiyoruz.

Şehir, iskânın son halkasıdır; gelişmenin ve sosyal canlılığın da adeta en son merhalesi kabul edilebilir. Farsça bir kelime olan **Şehir**'in türkçesi **Balık** ise de, müslümanlığın kabulünden sonra bu kelime kullanılmaz olmuştur. Şehir ise, XIV ve XV. yüzyıllarda, kısalarak **Şar** şeklini almıştır¹. *Ş a r* şeklinde günümüze kadar gelen birçok yerleşme (Şar-köy gibi) olmakla birlikte, *ş a r* şekli kimi zaman sadece tarihte, bizim bazen ulaşamadığımız yörelerin insanının zihninde ve dilinde kalmıştır. *Ş a r*, Yunus Emre'nin

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi.

¹ Bk T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir 1990, s. 33-36, 48-50.

türkçesinde de yaygın olarak kullanıldığından, buna dayanarak ş a r 'ın daha eski olduğunu da belirleyebiliriz. Herhalde bazı hususlarda daha geç devir kâtip veya müstensihlerinin gayretleri ile ş arlar şehir olmuşa benzemektedir.

Burada sözünü edeceğimiz hususlar için iki önemli kaynağımız vardır: Tarihi kaynakların kendisi yanında, bir de toponimik kayıtlar, yani yer adları. Hemen belirtelim ki, toponomik kaynaklara, yani yer adlarına dayalı olarak söylediklerimiz, mahalli ağızın veya bunu kaydeden kişinin imkan verdiğiince doğru tesbit edilmiş imlâsıdır.

Yeni - ile başlayan yer veya iskân-yeri adları, daha X. yüzyıl sonlarından itibaren Türk aleminde görülmekte idi. Aral Denizi doğusunda, Sır Derya deltasındaki Oğuz Yabgularının kışlık paytahtı Yengi-kend biçiminde bilinmekte idi². Buradaki "*kend*"i günümüzdeki gibi şehir olarak değil, belki bir köy (arapçası karye, farsçası dih) olarak algılamak gerekir. Sonraki yüzyıllarda burası gelişmiş olmalı ki, XIII. yüzyıl başlarında buraya Şehr=Şar(?) - kend de denilmeye başlanmış idi³. Yeni-kend, Yeni-şehir, Yeni-köy ve benzerlerine, sonraki yüzyıllarda da tesadüf edebiliyoruz.

Şimdi, *Yeni*- ile başlayan örneklerimizi sıra ile görelim:

1. **Yeni-şar:** Muhtemelen Selçuklu çağma âit bir ad olmakta birlikte, isim olarak kayıtlarını geç devirlerden biliyoruz. Burası doğrudan iskân yeri olmamakla birlikte, şehir olma şartlarını taşıdığından, şehir itibar edilen bir yerdir. Yeni-şar, Beyşehir gölünün batısında, Kubad-abad da denilen, Alaeddin Keykubad'm yazlık sarayının bulunduğu yerdir. Sonraki Selçuklu sultanları da burada kaldıklarından, saray ve yöresi kesinlikle bir *Şehir* itibar edilmiş, adı da *Yeni-şar* olarak bilinmiştir. Yapılması XIII. yüzyılın ikinci çeyreği ortalarına, 1230-35 yıllarında gerçekleşen bu yazlık saray, Alaeddin Keykubad devrinin büyük imar hareketi, yani şehirleşmesinin bir olağan örneği gibi kabul edilebilir.

Halk arasında burası kesinlikle *Yeni-şar* olarak, XX. yüzyıla kadar kullanılmış olmakla birlikte⁴, daha XVI. yüzyıldaki resmî adı *Yeni-şehir* olmuş idi⁵.

² Barthold, *Turkestan*, London 1968, s. 178.

³ Barthold, *Aynı eser*, s. 415, 416.

⁴ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*(yay. S. Seren), İstanbul 1983, s. 58; XIX. yüzyıl resmi kayıtlarında *Yenişehir*'dir (T. Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I. Türk Devri İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 238). Burası günümüzde *Yeni Şarbademli* şeklini almıştır. *Köylerimiz*, Ankara 1968, s. 565.

⁵ Baykara, *Tarihi Coğrafya*, s. 187; A. Rifat, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafıye*, V, İstanbul 1300, s. 227: "nam-ı diğer Kaşaklı".

2. **Yeni-şar:** Eskişehir yöresinde bir yer, köy adıdır. Çifteler Köy Enstitüsü Müdürü M. Rauf İnan, 1940'lı yılların başlarında, arkeolog Remzi Oğuz Arık ile birlikte, buraya giderek camiye çıkmışlardır. Çünkü buradaki cami, rivayete göre, Osman Gazi'nin istiklali sırasındaki ilk hutbesini okuttuğu yerdir⁶. Burası hakkında daha dikkatli araştırmalar yapılmasını diliyoruz.

3. **Yeni-şehir:** Kurulduğu XIV. yüzyılın ilk yarısında, muhtemelen Yeni-şar diye anılmakla birlikte, XV. yüzyıl sonlarına âit Osmanlı tarihlerinde, böyle geçmektedir. O zamanın kültürlü insanların, kelimeyi halk ağzı ile değil, doğru lügatıyla yazmaya ihtimam gösterdikleri anlaşılıyor.

Başlıca kaynakların burası hakkındaki kesin bilgisini verelim:

* Mehmed Neşri:

"Kendü Yeni-şehir'e varup tahtgâh edindi. Yanında olan gazilere evler yapdurdu (metinde buyurdu). Ma'mur etti. Andan ötürü ana Yeni-şehir dinildi⁷".

* Âşık-paşazâde:

"Kendü Yeni-şehir'e vardı. Yanındağı gazilere evler yapıverdi. Anda durakladı. Anun adını Yeni-şehir kodılar⁸".

* İbn-i Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, 1. Defter:

"Kendüye makam olmağa Bursa ile İznik arasında bir şehir bünyad etdi. İçinde gaziler turmağışun evler yaptırdı. Verüb ol diyarı âbâd etdi. Mezkûr diyâr-ı makam-ı ma'muru Dar'ül-mülk-ı tahtgah idinüp **Yeni şehir** deyü ad urdı. Bilecik'de olurdu, hadem ve haşemiyle göçdü vardı anda turdu⁹".

* Anonim Osmanlı Tarihleri de, benzer ifadelerle burasının kuruluşunu anlatmaktadır.

"Kendüsü Yenişehir'de karar etdi. Gazilere evler yaptırdı. Anda turaklandı. Adını Yenişehir kodı¹⁰".

6 M.Rauf İnan, *Bir Ömrün Öyküsü: 2, Köy Enstitüleri ve Sonrası*, Ankara 1988, s. 121 "(R.O. Arık ile birlikte) Osmanlı Devletinin kurucusu Osman Gazi'nin kendi adına ilk hutbeyi okuttuğu Yenişar'a gittik... Yenişar ve camii yüksek bir tepede idi".

7 I, M.Neşri, *Kitab-ı Cihannüma, Neşri Tarihi*, (Neşr F.R.Unat-M-A. Köymen), I, İstanbul 1949, TTK, 112-113.

8 Âşık-paşa oğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman*, neşr. N. Atsız, İstanbul 1949, s. 105.

9 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*. 1. Defter, Yay. Ş. Turan, Ankara 1983, s. 140.

10 *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* (F Giese neşri), Hz. N. Azamat, İstanbul 1992, s. 10.

* Hadidi'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ında da¹¹ benzer ifadeler vardır.

Yini ev eylediler anda bünyad

Pes ol şehre Yeni-şehr urdılar ad.

Bütün bu kayıtlarda dikkati çeken, Osman Gazi'nin gaziler için yaptırdığı "ev"lerin varlığı olup asıl bunların özellikleri üzerinde durulması gerekirdi.

Netice olarak kesinlikle diyebiliriz ki, Osman Gazi, XIV. yüzyılın ilk çeyreği içinde, yöredeki Bursa ve İznik gibi eski şehirlerin yanında, bir "Yeni" şehir yaptırmıştır. Buraya, yörede eskidenberi var olan şehirlere nisbetle, yeni yapıldığından Türk ad verme geleneğine ve gerçeklerine uygun bir şekilde Yeni-şehir denmiştir.

Bu şehirin kurulduğu yıllardaki adını (şar veya şehir) bilemesek de, XV. yüzyıldan itibaren kaynaklarda hep Yeni-şehir olarak geçmektedir¹². Sonraki devirlerde ülkedeki öteki Yenişehir'lerden (Yenişehir-i Aydın, Yenişehir-i Fener) ayırmak için Yenişehir-i Bursa diye anılacaktır¹³.

4. **Yeni Şehir:** Aydın Sancağında XV. yüzyıldan itibaren haberdar olduğumuz bir iskân yeridir¹⁴. Şimdiki Nazilli'nin güney-doğusunda, eski Dandalos nehri havzasının kuzey ucunda, Menderes nehrinin güneyinde bulunuyordu. Muhtemelen XIV. yüzyıl başlarında Aydın Beğ'in kurduğu ve bir süre için oturduğu bir yer olmalıdır. Yenişehir-i Aydın, Beylikler ve Osmanlı devrinin kazalarından birisidir.

5. **Yeni-şehir:** Boğdan'da, şimdiki Moldavia'nın orta kesiminde (Orhei kazasında) son zamanlarda kazılan bir şehir harabesi olup, çıkan kitabeler, XIV. yüzyılın sonlarına âit bu şehirden kesinlikle söz etmektedir. En has göçebe kabul edilen Kırımlılara veya Altınordu Hanlarına âit olabileceği kesin olan bu şehir, Karadeniz'in kuzey-batısı hakkındaki düşüncelerin biraz daha değişmesini gerektirmektedir. Daha önceleri bir kısım Türklerin söz ettikleri gibi, V-VI. yüzyıllardan beri bu yörelerde kalmış olan Hun ve Türk kalıntılarının desteğinde, müslüman Türklerin de yaşadıkları açıkça görülmektedir.

¹¹ Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman*, yay N. Öztürk, İstanbul 1991, s.44, b. 616

¹² O.Turan, *İstanbul'un Fethinden önce yazılmış Tarihi Takvimler*, Ankara 1954, s. 17, 31, 41, 53.

¹³ A. Rifat, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye*, VII, 227; Şemseddin Sami, *Kamus'ül-alâm*, İstanbul 1316, VI, s. 4805; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lugati*, İstanbul 1314, s. 849; Baykara, *Tarihi Coğrafya*, s. 225, 232.

¹⁴ H. Akın, *Aydınoğulları Tarihi Hakkında bir Araştırma*, Ankara 1968, bk. indeks; Baykara, *Tarihi Coğrafya*, s. 180 (XVI. yüzyılda), XIX. yüzyılda "Yenişehir-i Aydın mea Karacasu".

Araştırmacılar şimdiki Trebujeni köyü yakınlarında bir cami, iki türbe, bir kervansaray ve üç hamam harabesi meydana çıkarmışlardır. Sikke buluntuları 1363-69 arasma âit olup, ilk senedekiler Yangi-şehr, sonrakiler ise Şehr el-cedid'den söz etmektedirler. Buradaki *Yengi-şehir* XIV. yüzyıldaki şehirleşme hareketinin kesin bir örneğidir¹⁵.

6. **Yeni-şehir:** Şimdiki Yunanistan sahasındaki şehir olup, öteki Yenişehirlerden yanındaki Fener kasabasının da adıyla, Fener Yenişehiri (Yenişehir-i Fener) adıyla ayrılıyordu. Burası XIV. yy. sonlarında kurulmuş olması gereken bir şehirdir¹⁶. Buradaki yeni yerleşim, ötekiler gibi aynı zihniyeti yansıtmaktadır.

7. **Yeni-şehir** adına, sonraki yüzyıllarda da rastlanmaktadır. Günümüzde "köy" sayılan bir Yeni-şehir, XIX. yüzyılda, Denizli Livasına; günümüzde ise Uşak Vilâyetinin Eşme kazasına bağlı bulunmaktadır¹⁷. İçinden İzmir-Ankara karayolu da geçmektedir. Burasından XIX. yüzyıl ortalarında geçen V. Van Lennep de bazı özelliklerine dikkat etmiş idi¹⁸.

8. **Yeni-şehir:** Çanakkale'de, eski Troya harabelerine uzak olmayan bir iskân yeri; muhtemelen XVIII. yüzyılda ortaya çıkmıştır¹⁹.

9. **Yeni-şehir** sadece bağımsız iskân yerlerinin değil, şehir iskân yerlerindeki yeni mahallenin de adıdır²⁰. Şehirlerdeki ada, hem eski (Elmalı, XVI. yüzyıl) hem de yeni (Ankara, XX. yüzyıl) olarak tesadüf ediyoruz.

-
- 15 12 th Syposium of the Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes. Prague, 9-13 Septembre 1996. Summaries of Contributions. Prague 1996, s. 47: E. Nicolas, " Quelques Consideration sur les monnaies tatars de "La Ville Neuve" (yangi-sehr 'Sehr al-cedid'), Altınordu sahasındaki sikke kesim yerleri arasında bu türden isimlere tesadüf edilir.
- 16 Yenişehir-i Fener için bk. M-N. Bouillet, Dictionnaire..., s. 1002: "Ienicheher", *Larisse* maddesinde; A. Rifat, *Lugat-ı Tarihiye ve Coğrafiye...*, VII, s. 227; Ş. Sami, *Kamus'ül-âlam*, VI, 4805-06.
- 17 Baykara, *Tarihi Coğrafya; Köylerimiz (İçişleri Bakanlığı)*, 1968, b. 565; A. Rifat, *Lugat-ı...*, s.227: "Denizli'de bir kasaba".
- 18 H.J. Van-Lennep, *Travels in Little-known Parts of Asia Minor*, London 1870, II, 263-264: "üç minaresi, vaktiyle Uşak kadar olmasa da yine de önemli bir merkez olduğuna işaret ediyor".
- 19 M-N. Bouillet, *Dictionnaire Universel d'Histoire et de Geographie*, Paris 1847, ss. 869.
- 20 Elmalı'da, XVI. yüzyılda bir mahalle ismi ("Teke-eli", *İA*); XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde oluşan Ankara'nın Yenişehir'i ise cümlelerin malûmudur.

* Aynı esaslı isim, "Yeni", "nev" şeklinde farsçalaştırılarak Anadolu'nun ortasında, XVIII. yüzyıl başlarında Nev-şehir olarak da karşımıza çıkıyor²¹.

10. Şehir-Şar köklü bazı isimleri de bu arada sayabiliriz. Mesela Şar-Şehir köy: Osmanlıların yeni geldikleri Avrupa içlerindeki yerleşmelerin adıdır. Belli ki bir yeni eğilimi işaret etmektedir²². Şar-dağı, Rumeli'nde, kenarında pek çok şehrin kurulduğu bir büyük ve uzun dağ silsilesinin adıdır²³; anlaşılıyor ki şehir hayatının tercihi ve şehirleşme sebebiyle, XIV. yüzyıl sonlarında bu türden isimler bir hayli etkili olmuştur.

Bu isimler, bize açıkça gösteriyor ki, Batı Türklüğünde XIII ve XIV. yüzyıllarda şehirleşme ve şehir kavramı üzerinde ciddi olarak durulması gereken bir olaydır. Aslında, Osmanlıların veya Türklerin göçebe olmadıkları bilinmekle birlikte, bu yaygın kanaatin hemen değişmesi beklenemez. Bununla birlikte, Türk hayatının mevsime bağlı olduğu açıkça anlaşılınca, kaynaklardaki böylesine kesin ve açık bilgilerin lâıyk olduğu şekilde değerlendirileceğine şüphe yoktur.

Türkiye Selçuklularında canlı bir şehir hayatının varlığı kesinlikle söz konusu olmakla birlikte, XIII. yüzyıl sonlarında, özellikle ülkenin orta kesimlerinde şehirlerin gerilediği, halkın kale veya köylere çekildiği ayrı bir gerçektir. Bununla birlikte bu senelerde Anadolu sahasının doğu ve içbatı kesimlerinde şehirlerin büyüdüğü veya yeni şehirlerin ortaya çıktığı (Beyşehir, Seydi-şehir gibi) kesin bir gerçektir²⁴. Tarihî coğrafyanın kuralı olarak, coğrafyanın imkan verdiği sahalardaki şehirleşmeler, sadece bazı yörelerde artar veya geriler. Bu açıdan, insanlığın bir ihtiyacı olan şehir, Osmanlılar için de tercih edilen bir iskân ve yaşama şekli olmuştur.

Burada hemen belirtelim ki, buradaki şehir= şar'lar, geç devirlerdeki anlamı ile, öyle pek çok kalabalık iskân yerleri değildir. Şehir, günümüzdeki anlamı ile de görülebileceği üzere, sakinlerinin büyük ölçüde tüketici oldukları bir iskân yeri olduğundan, nüfus fazla önemli değildir. Böylece nüfusu az da olsa, büyük sayıda tüketici insanı barındıran, yani devlet görevlilerinin bulunduğu yerler, şehir itibar edilmiş olabilir. Herhalde köy, çarşısı, pazarı ve

21 "Nevşehir", *İ.A.*

22 Şehir-köy, Bulgaristan'da; Şar-köy, Tekirdağ güney-batısında, deniz kenarında.

23 Şar-dağı, Rumelinin ortasında bir dağ silsilesi Bk. Ali Cevad, *Lugat-ı...*, s. 476; Şarkışla da Sivas vilayetine bağlı bir kaza merkezidir. Yahya Kemal Beyatlı, Memleketi Üsküp'den söz ederken bir şiirinde "Şardağı'nda devamıydı Bursa'nın" der.

24 Bak. T. Baykara, *Anadolunun Selçuklular ve Beylikler devrindeki sosyal ve iktisadi tarihi üzerinde araştırmalar*, İzmir 1991. Seydişehir'in kuruluşu, *Menakib-ı Seyid Harun* (Yay. C.Kurnaz, Ankara 1992) 'da ayrıntılı olarak anlatılmıştır

camii olmayan bir iskân yeridir. Oysa şehirlerde hem cami, hem de çarşı ve pazar bulunmakta olup, alış-veriş imkanı bir o kadar da canlıdır.

Yukarıda Türk hayatının daha çok mevsime dayalı olduğunu belirtmiş idim. Özellikle iki mevsimde farklı yerlerde oturulması sebebiyle, *ş a r* itibar edilen yerin, daha çok kışın kalınan yer olduğu açıktır. Çünkü kışın oturulan yerde, caminin sağlam ve üzerinin yağmur ve kar geçirmeyecek şekilde yapılması gerekmektedir. Böylesine sağlam yapılan camiler, kış mevsiminde kalınması yanında, iskânın daha sağlam temellenmesi açısından da bir çekirdek oluşturuyor idi. Bu sebeple, bilinen dönemlerdeki şehirlerin de hemen hepsinin ayrıca birer yaylağı olmuştur.

Burada yeniden belirtelim ki, Türk'ün şehri, *şar'ı*, yaz kış oturulan bir iskân yeri demek değildir. Bunun özellikle böyle bilinmesi gerekmektedir. Şehir, hemen bütün kurumlarıyla yaz mevsiminde, ayrı yaylağında olduğundan, şehri temsil eden kurumlarda herhangi bir kesilme hiçbir şekilde söz konusu olmuyordu.

XIV. yüzyılın şehirlerinin özelliklerini, sonraki Osmanlı devrinde (özellikle XVI-XVIII. yüzyıllar) çok iyi bildiğimiz şehir hayatının Selçuklu ve önceki devirlerinin şehir hayatıyla ilişkisini tesbit etmek açısından çok önemli sayıyoruz. Zaten M. Bouillet de bu türden "Teni-cheher"lerin, Antiokhia gibi eski şehirlerin üzerine bina edildiklerini söylüyordu. Onun belirttiği *Yenişehirler*, bizim yukarıda 4 ve 8 numarada sözünü ettiklerimizdir. Eski şehirlerin kenarlarına eklenen yeni mahallelere de Yeni-şehir adı verildiği, Ankara örneğinde herkesçe görülmektedir.